

A JEZSUITA EMBLÉMAELMÉLET HUMANISTA KAPCSOLATAI

Az elmúlt évek kutatásai során egyre élesebb fény vetült arra, hogy a jezsuita emblematika erős szálakkal kötődik a humanista emblémakincshez. Világossá vált az is, hogy a humanista, későhumanista emblémaelméletekhez mérhető, azokkal kapcsolatban álló elméleti tevékenységet egyedül a jezsuiták folytattak. Míg a humanista emblematika az antikvitástól örökölt tudást egy új formavilág segítségével fogalmazta meg és közvetítette egy viszonylag szűk intellektuális körben, a jezsuita emblematika a neolatin irodalom keretében „átértelmezte” a humanista emblematikát, s eszközként használta fel a *Ratio Studiorum* és a rendi utilitas szellemében. A vizsgálatot az is ösztönözte, hogy bár a reneszánsz, a manierizmus és a barokk irodalom elmélet-íróinak munkássága általában ismert, Koltay-Kastner Jenő az olasz reneszánsz irodalomelméletének szemelvényes áttekintésében szándékosan figyelmen kívül hagyta az „ut pictura poesis” elméletére vonatkozó forrásokat és bőséges irodalmat.

A jezsuita rend kezdettől fogva erős affinitást mutatott az emblematika iránt. Ez az érdeklődés több forrásból táplálkozott. A legalapvetőbb volt az új szervezet rendi identitásának keresése. Már Loyola Ignác felfigyelt arra, hogy a Biblia képek és allegóriák tárháza, s hogy a képalkotás milyen jelentős szerepet játszott a krisztusi tanítás közvetítésében. Az *Exercitia spiritualia* alapjául szolgáló antropológia a XIV. századi humanisták test-lélek felfogásához hasonlóan az emberi természet érzéki-szellemi kettősségével érvelt, s megvetette az alapját a jezsuiták fogékonyságának a képi gondolkodás iránt.² A szövegben közvetített szemléletes tartalmakat vizuálisan is megvalósító applicatio sensuum, a szöveg alapján történő képi látás és meditáció gyakorlatát a tridenti zsinat rendelkezései tovább erősítették. Roberto Bellarmino képelméletében az imago nemcsak a fizikai látással megtapasztalható tárgyat jelentette, hanem a világ dolgainak olyan valóságos hasonlatosságát is, amit – mint Loyola Ignácnál – az érzékek által különféleképpen lehet megközelíteni.³

A XVI-XVII. századi humanista, későhumanista és jezsuita emblémaelméleti források áttekintésekor felfigyeltünk arra, hogy a szerzők hat nagyobb kérdéskörben fejtették ki mondanivalójukat: 1. eredet, történetiség, etimológia, antikvitás; 2. meghatározási kísérletek, nehézségek; 3. funkciók; 4. kapcsolat a rokon irodalmi formákkal; 5. emblémakészítési szabályok; 6. osztályozás. Az eredet és az osztályozás kérdéskörével, az emblematika esztétörténeti előzményeivel a továbbiak-

¹ KOLTAY-KASTNER Jenő, *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*. Vál., sajtó alá rend., bev. BÁN Imre. Bp., 1970. 39-40.; vö. CLEMENTS, Robert J., *Picta Poesis. Literary and Humanistic Theory in Renaissance Emblem Books*. Roma, 1960.

² SULZER, Dieter, *Traktate zur Emblematik. Studien zu einer Geschichte der Emblementheorien*. Hrsg. von Gerhard SAUDER. St. Ingbert, 1992. 241.

³ BELLARMINO, Roberto, *Septimana controversia generalis de Ecclesia triumphante tribus libris explicata. Liber secundus. De reliquiis et imaginibus Sanctorum*. In Uő., *Opera Omnia...* Ed. Justinus FÈVRE. Tom. III. Parisiis, 1870. 199-266.; A mű első kiadása 1586-ban Ingolstadtban jelent meg.

ban nem foglalkozunk. Egyrészt azért, mert az emblematika történeti gyökereiről nem mutathatók ki alapvetően ellentétes vélemények, s a kérdésről a kutatás is egységes állásponton van. Másrészt az osztályozás nem vált valós elméleti problémává. Az emblémák felosztásában a szerzők egyéni meggyőződésükből indultak ki (így például Picinelli a bibliai teremtetéstörténetet vette alapul),⁴ s a csoportosítás csak következménye volt az elméleti állásfoglalásnak. Nem lehet célunk egy-egy szerző elméletének és az egyes traktátusok bármily vázlatos bemutatása. Nem foglalkozunk részletesen a XV–XVI. század fordulóján kifejlődött impréza-elképzelésekkel sem, mivel ezek viszonylag jól ismertek,⁵ s közvetlen hatásuk a jezsuita elméletekre nem mutatható ki. Érintjük viszont az impréza (symbolum, insigne, devise) és az embléma történeti-elméleti elhatárolásait, azok konfrontálódását, kölcsönhatását. Az impréza- és emblématraktátusokat együtt vizsgáljuk, mivel bár az imprézatraktátusokban az embléma fogalma rendszerint csupán az impréza-meghatározások függvényében jelenik meg, a XVI–XVII. században az imprézat és az emblémát olyan irodalmi kifejezési formáknak tartották, amelyek több szállal, összetetten kapcsolódnak egymáshoz. Alkalmyszerűen bevontuk a vizsgálatba az embléma- és imprézagyjűtemények előszavainak elméleti szempontból értékelhető megjegyzéseit.

Az embléma- és imprézatraktátusok a népszerűsítő irodalom körébe tartoznak, ezért fontos jellemzőjük a kontamináció és a szinkretizmus, a terminológiai és műfaji sokféleség, valamint a polémia. A traktátusok nem alkotnak egységes forráskorpuszt, ugyanakkor szoros kapcsolatban állnak a kor retorikájával, poétikájával, történelem- és művészetelméletével.⁶ A traktátusok fő típusai a dialógus formában írott szabály- és példagyűjtemények, az egyes imprézák értelmezésére vagy védelmére írott művek és a komolyabb elméleti alapvetések, rendszerint akadémiai értekezés formájában.⁷ Az emblématraktátusok száma az imprézatraktátusokéhoz viszonyítva alacsony, meghatározásaik és szabályaik jórészt az imprézatraktátusoktól függnék. Az emblémát alkalmyszerűen figyelembe vették az ars memorativa-traktátusokban is (például Rivius 1541, Johannes Austriacus 1603).⁸

Az emblematicát gyűjtőfogalomként értelmezzük az emblémák és imprézák, továbbá az embléma- és imprézagyjűteményekben megjelenő, kép és szöveg összekapcsolásával létrehozott signetek, hieroglyphák, címerek és más hasonló kifejezésformák összefoglaló jelölésére. Az elmélet fogalmát tágan kezeljük, mivel a számba vehető megnyilatkozások az előírásoktól és műhelymegjegyzésektől a szabálygyűjteményeken és egyes példák bírálatán át az átfogó tervezetekig és a koherens poétikáig a reflexió különböző szintjén helyezkednek el.⁹ Tudatában kell lennünk annak is, hogy az emblémagyakorlat sokkal összetettebb az elmélet-

⁴ MÖSENER, Karl, *Barocke Bildphilosophie und Emblem. Menestriers „L'art des emblèmes”*. In Claude-François MENESTRIER, *L'art des emblèmes ou s'enseigne la morale par les figures de la fable, de l'histoire et de la nature*. Nachdruck der Ausgabe Paris 1684. Hrsg. von Karl MÖSENER. Mäander, 1981. 27.

⁵ SULZER, i. m. 1992. 109–219.

⁶ KLEIN, Robert, *La théorie de l'expression figurée dans les traités italiens sur les Imprese, 1555–1612*. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, XIX. 1957. 320–342.; vö. SULZER, i. m. 1992. 13–14.

⁷ STEGMANN, André, *Les théories de l'emblème et de la devise en France et en Italie (1520–1620)*. In *L'Emblème à la Renaissance*. Actes de la Journée d'études du 10 mai 1980. Publiés par Yves GIRAUD. Paris, 1982. 61–77.; vö. SULZER, i. m. 1992. 109–111.

⁸ MÖSENER, i. m. 1981. 20.; SULZER, i. m. 1992. 220–221.

⁹ TRISTAN, Marie-F., *L'Art des devises au XVIe siècle en Italie: une théorie du symbole*. In *Emblèmes et devises au temps de la Renaissance*. Ed. M. T. JONES-DAVIES. Paris, 1981. 47–63.; vö. SULZER, i. m. 1992. 15–16.

nél, s egyetlen korabeli embléma-poétika sem tükrözi az emblémák megjelenésének és használatának sokféleségét.

Meghatározások

A traktátusi irodalom meghatározásait – azok tartalmától függetlenül – három fő vonás jellemzi: 1. az időhöz kötöttség; 2. a saját definíció megfogalmazásának igénye; 3. a meghatározás nehézségének érzékeltetése. Mindhárom sajátosság gyökere alapvetően közös. Az emblematika egésze mint tudás, intellektuális játék és lelemény nem volt maradék nélkül beilleszthető a humanista műfajelméletbe és az abból kiinduló XVII. századi műelméletbe. Nem tartották önálló diszciplinának sem, csupán – Girolamo Cardano kifejezésével – ún. „semidisciplinát”-nak.¹⁰ Ezért a meghatározási kísérletekben a pozitív körülhatárolás helyett gyakran éltek a negatív megközelítés és a hasonlaltal történő kifejezés lehetőségével. A definíciós kísérleteket a szerzők által legfontosabbnak tekintett központi gondolatok alapján öt, egymáshoz szorosan kapcsolódó típusba oszthatjuk. A meghatározásokat a típusokon belül nagyjából kronologikus rendben tekintjük át.

1. *Poétikai megközelítések.* Ezek a meghatározások a humanista műfajelméletből származnak, s az irodalmi kifejezésformák vizsgálatának keretében fogalmazódtak meg. Alciatus kiindulópontja az epigrammatika. Implicit poétikát tartalmazó művének alapvető újítása az epigrammatikus képi elképzelések összekapcsolása a signumokkal, amelyek megvilágítanak és értelmeznek.¹¹ Klasszikus meghatározása szerint az embléma olyan lelemény, melyben a szavak megjelölik a dolgokat, s olykor a dolgok is jelentenek valamit. Alciatus itt nem szellemes szójátékra törekedett: miközben érzékeltette a meghatározás nehézségét, a „carmine libellum” kifejezéssel jelezte, hogy művét elsősorban irodalmi alkotásnak szánta. Erről 1522. december 9-én kelt, többször idézett levelében így írt: „... libellum composui epigrammaton, cui titulum feci Emblemata”. Alciatusnál tehát az embléma az epideiktikus epigramma speciális formája, nyelvi elemekből álló művészi alkotás, mellyel – megfogalmazása szerint – „... singulis enim epigrammatibus aliquid describo, quod [...] aliquid elegans significet”. A kép, az imago ehhez nem szükséges, s a hármas tagolás fogalma ismeretlen.¹² Alciatus az embléma kifejezést az epigrammák és ezzel könyve pars pro toto jelölésére használta. Kép és szöveg viszonya ettől kezdve az embléma-meghatározások állandó vonatkozási pontja.

Claudius Minoes (Claude Mignaut) Alciatus-kommentárjában adott meghatározása abban tér el Alciatusétól, hogy nála az emblémák olyan költemények, melyekben a szerzők „figurate” képeket fejtenek ki. Minoes szerint az emblémák fontos jellemzője a tudós ezoterika, megfejtésük jelentős erudíciót igényel.¹³

¹⁰ CARDANO, Girolamo, *Opera omnia*. The 1622 Lugduni edition. With an introduction by August BUCK. New York–London, 1967. Vol. I.: *Hieronymi Cardani de Propria vita liber*. Cap. 39. 31.; vö. SULZER, i. m. 1992. 13–14.

¹¹ TIEMANN, Barbara, *Fabel und Emblem*. Gilles Corrozet und die französische Renaissance-Fabel. München, 1974. 85.

¹² ALCIATUS, Andreas, *Emblematum liber*. Augsburg, 1531. Praefatio ad D. Chonradum PEUTINGERUM.; vö. TIEMANN, i. m. 1974. 79–81.; POSSEVINO, Antonio, *Bibliotheca selecta de ratione studiorum... nunc primum in Germania edita*. Coloniae, 1607. 480.; MIEDEMA, Hessel, *The Term Emblemata in Alciati*. Journal of the Warburg and Courtland Institutes, 31. 1968. 234–250. Itt: 235.

¹³ „Emblemata vocantur carmina, quibus imagines, agalmata, pegmata, et id genus alia scite adinventa, varie et erudite explicantur. Sed et oratio variis verborum rerumque pigmentis et lenociniis Rhetoricae artis elaborata, Emblematis referta dici figurate potest.” ALCIATUS, Andreas, *Emblemata cum commentariis Claudii Minois...* Patavii, 1621. LXIV. A mű első kiadása: Antverpiae, 1574.

Az embléma poesis-jellegét – Ciceróra hivatkozva, s minden bizonnyal Alciatust is ismerve – a jezsuiták közül elsőként Jacobus Pontanus fogadta el. Minoes meghatározásához közel álló definíciója szerint az emblémák olyan carmenek és epigrammák, amelyek képekkel jeleznek valamit. Nála az emblémának már hármas szerkezete van (epigraphium – pictura – poesis), s meghatározó elemként a poesis állítja középpontba. Pontanus lényegében a „poëmata meditanda”-val azonosította az emblematicát, s hozzá hasonlóan felfogásról tesz tanúságot a prózai meditációs emblematika műfajában Jeronimo Nadal is.¹⁴

A XVII. században a poétikai meghatározások alapja az embléma hármas tagolása. Ferro d'Rotarij a metaforikus irodalmi közlést tette rendező elvvé, s azt fejlesztette tovább például Emanuele Tesauro.¹⁵ Alexander Donatus, Silvestro Pietrasanta és Jacobus Masen egyaránt az Alciatus-féle elgondolásból indultak ki.¹⁶ Részben a kibontakozó jezsuita gyakorlat hatására Pietrasanta ezt jelentősen kibővítette, amikor azt állította, hogy az emblémát meghatározó irodalmi forma az epigramma mellett elégia, lírai vers, epika és dráma is lehet.¹⁷

Masen átfogó műfaji fogalma az imago figurata, mellyel a res picta elsőbbségét hangsúlyozza a verbával szemben, s az embléma hasonlóságon alapuló kétrészes szerkezete mellett foglal állást. Az embléma kifejezést Masen a szimbólumok egy speciális típusára alkalmazza, amely szerkezeti analógiát mutat a trópusok beszéddel.¹⁸ A szöveges rész nélkül felfedhető jelentést hordozó emblémát előnyben részesíti a szöveget is tartalmazó emblémával szemben, míg az átvitt értelem nélküli ábrázolásokat kizárja az imago figurata köréből. Masen imago-definíciója a mesterséges fantáziaképek mellett egyaránt kiterjed a bibliai res-re és a „természetes” képekre. Elképzelése a középkori allegorizálás, a bibliai hermeneutika és az argutia-retorika közötti szintézis-kísérletként értelmezhető.¹⁹

¹⁴ PONTANUS (Spanmüller), Jacobus, *Poeticarum institutionum libri*. III. Ed. secunda emendatior. Ingolstadii, 1597. 188–190. Első kiadás: Ingolstadii, 1594. Uő., *Floridorum libri octo*. Augustae Vindelicorum, 1595.; NADAL, Jeronimo, *Evangelicae historiae imagines*. Antverpiae, 1593.; Uő., *Adnotationes et meditationes*. Antverpiae, 1594–1599.

¹⁵ „... definire a mio gusto Che l'Impresa e mistica mistura di figure, e parole rappresentante in picciol campo a qualunque huomo di non ottuso intelletto con poprieta conveniente, e metaforicamente applicata qualche recondito senso di cosa da conseguirsi da una, o da piu persone.” FERRO D'ROTARIJ, Giovanni, *Theatro d'Imprese*. Venetia, 1623. 9.; „L'impresa simbolo composto di figura e parole, significante per via di similitudine metaforica, fondata sopra la proprieta di essa figura, accennata dal motto, o pensiero, o stato nostro, e d'altrui.” Uő., i. m. 1623. 33.; „Sicome ogni Argutezza Vocale, divien Lapidaria per via di Caratteri: cosi diverra Simbolica per via di SEGNI, et di Figure. Peroche, sicome le Metafore sono Imagini: cosi le Imagini son Metafore. [...] Ma molto piu Argute son quelle IMAGINI, nellequali, alla semplice Metafora imitatrice della Natura: s'aggiugne alcun altra vivezza partorita dall' Ingegno, significante una Proposition Figurata.” – „Emblema e metafora ad ornamento di fregi, delle sale, o de vasi, significante alcun documento morale o insegnamento dottrinale, per mezzo di Gieroglifici, o di figure iconologiche, o fabulose, o di altre ingeniose et erudite representationi assai piu libere, che le imprese: aiutate da un motto chiaro, o da piu versi, quando l'eruditioni siano al quanto difficili a mediocri ingegni...” TESAURO, Emanuele, *Il Cannocchiale Aristotelico...* Torino, 1654. 34–35., 777.; VÖ. LANGE, Klaus-Peter, *Theoretiker des literarischen Manierismus*. München, 1968. 21–46.

¹⁶ DONATUS, Alexander, *Ars poetica...* Romae, 1631. 375–388.; PIETRASANTA, Silvestro, *De symbolis heroicis libri*. IX. Antverpiae, 1634. 10–13.; MASEN, Jacob, *Ars nova argutiarum...* Coloniae, 1649.; Uő., *Speculum imaginum veritatis occultae*. Coloniae, 1650. A használt kiadás: Coloniae, 1681.

¹⁷ „Metri genus nullum praescribitur, et nullum etiam proscribitur; seu versus Elegi, seu Lyrici, seu Epici, seu Dramatici placuerunt.” PIETRASANTA, i. m. 1634. 160–161.

¹⁸ MASEN, i. m. 1681. 4–10., 542–547.; BAUER, Barbara, *Jesuitische „ars rhetorica” im Zeitalter der Glaubenskämpfe*. Frankfurt am Main–Bern–New York, 1986. 461–463.

¹⁹ BAUER, i. m. 1986. 476–477.; VÖ. DIMLER, G. Richard, *Jakob Masen's Imago Figurata: From Theory to Practice*. Emblematica, 6. 1992. 283–306.

Ezekben a poétikai meghatározásokban megfigyelhetjük a viszonylag szűk, klasszikus keretek közé illesztett Alciatus-féle epigramma–embléma elgondolás lassú fellazulását. A XVI. században az epigramma–embléma kötődni kezd a három részre tagolt embléma fő eleméhez, az explicatióhoz, majd a XVII. századi jezsuita gyakorlatban más irodalmi kifejezésformákkal lesz helyettesíthető (dráma–embléma, például David 1605; elégia–embléma, például Bovio, 1655 stb.).²⁰

2. *Morfológiai meghatározások.* Ezek a poétikainál egyszerűbb definíciós kísérletek jórészt Claude Paradinre vezethetők vissza. Paradin az emblémák egy meghatározott típusát gyűjtötte össze, amit *dèvisè héroïque*-nak (*emblemata heroicum*) nevezett el. Ezt azonosította az *imprézával* (*insigne, symbolum*), és az emblémához hasonlóan a kifejezésforma szerkezete felől közelítette meg. Meghatározása alapjává a hármas tagolást tette, amikor az inscriptióból (*lemma, mottó*), *imagó*ból és explicatióból álló szerkezeteket nevezte emblémának.²¹ Tovább differenciált Paolo Giovio és Scipio Bargagli, akik szerint az *impresa* mindig mottóból és *imagó*ból áll, az embléma pedig egyaránt lehet ennél egyszerűbb, csak képi forma és bonyolultabb, explicatióval bővített, összetett szerkezet. *Explicatio* kötődhet az *imprézához* (*symbolum heroicum*) is, de ennek nem meghatározó eleme.²²

Ezt a megközelítést a jezsuiták közül elfogadta például Antonio Possevino, amikor indokoltnak tartotta az elkülönítéseket és a formális meghatározásokat, s utalt az embléma szerkezeti változékonyságára.²³ Ez a minél pontosabb meghatározás igényéből született definíció azonban a XVII. században nem vált kedveltté. Ercole Tasso volt az egyik utolsó, aki megelégedett ilyen definícióval. A szerkezeti, formális meghatározások a XVII. században gyakran kontaminálódtak a poétikai és a tartalom alapján kialakított definíciós kísérletekkel. Egy ilyen, poétikai és morfológiai jegyekből álló, eklektikus meghatározást adott például a jezsuita Pierre L'Abbé, aki a szerkezeti elemek alapján a *symbolumon* (*impresa*) belül további formákat, ún. *symbola nudata* (*lemma, pictura*) és *symbola explicata* (*lemma, pictura, epigramma*) is elkülönített.²⁴

3. *Tartalmi körülhatárolások.* Az egyik első ilyen típusú meghatározást Scipio Ammirato fogalmazta meg. Eszerint az embléma az értelemmel teli, emlékezetben megőrzésre méltó tudás jele. Úgy kapcsolja össze a világ dolgait és a szavakat, hogy behatol azok titkába elrejtett „*lelkük*”, lényegük feltárása érdekében. A dolgok természetes jelentése fölé emelt tartalmat hangsúlyozta Giulio Cesare Capaccio is.²⁵ Az itáliai szinkretisztikus hagyományokat követő Jacobus Typotius az ars

²⁰ DAVID, Jan, *Occasio Arrepta, Neglecta*. Antwerpen, 1605.; BOVIO, Carlo, *Ignatius insignium, epigrammatum et elogiorum centuriis expressus*. Romae, 1655.

²¹ „Le moyen d'y entendre fut, que chacun d'eux selon la particuliere affection qu'il auoit en son Idee, vint a figurer certaine chose, que icelle Idee representoit: quoy que ce fut par sa forme, nature, complexion, ou autrement. Telles figures ainsi inventees, ilz appellerent leurs Devises.” PARADIN, Claude, *Devises heroiques*. Lyon, 1551. 4–6.

²² GIOVIO, Paolo, *Dialogo dell'Imprese Militari et Amorse*... Vinegia, 1557., 5–7.; BARGAGLI, Scipione, *Dell'imprese*... Alla prima Parte, la Seconda, e la Terza nuovamente aggiunte... Venetia, 1594. 7–8.

²³ POSSEVINO, i. m. 1607. 479–480.

²⁴ TASSO, Ercole, *Della realta e perfettione delle imprese*... Bergamo, 1612.; „Emblema picturis, et verbis constat plerumque, et totum corpus allegoricum est, aliud ostentans, et aliud adumbrans; admittit plures figuras humanas et divinas, easque integras; et plura carmina et verba allegoriam explicata... Symbolum pictura et lemmata constat... dividunt... Symbola in nuda, et explicata, nuda vocant quae picturam habent, et lemma; explicata ea sunt quibus additur Epigramma.” L'ABBÉ, Pierre, *Elogia sacra*... Gratianopoli, 1664. 427–431.

²⁵ „Impresa per hora non direi ch'ella fosse altro, che una signification della mente nostra sotto un modo di parole, et di cose.” AMMIRATO, Scipione, *Il rota ovvero dell'imprese dialogo*. Napoli, 1562. 10.; „Per

helyett a cognitióhoz sorolta az emblematikát,²⁶ s az emblémát kettős elvárással, a stylus coactus elvetésével és az értelem (ingenium) minőségével határozta meg. Julius Wilhelm Zinckgraf embléma-felfogása lényegében Alciatusét követi, s poétikai szempontokat is figyelembe vesz. A kifejezett tartalom alapján elkülönítette saját ún. emblemata universalíait, a tulajdonképpeni emblémát és az emblemata particulariát (singuláriát), az egyedit bemutató symbolumot. Az egyik könnyen átalakítható a másikká, sőt imprézává is, s mindezek különböző funkciókban használhatók.²⁷ A cicerói metafora-meghatározást variáló definíciója szerint az embléma képbe zárt hasonlat, „similitudo quaedam in picturam compacta”.²⁸

A tartalmi definíciók csupán egyoldalú, korlátozott érvényű megközelítéseket tettek lehetővé, s túlságosan kitágították az embléma határait. Ezért már a XVI. században törekedtek arra, hogy egyensúlyba hozzák a meghatározás morfológiai és tartalmi részleteit. Girolamo Ruscelli volt az egyik első, aki szerint a képből (pictura) és költeményből (poësis) álló két résznek úgy kell kifejeznie valamit, hogy az egyik ne csak értelmezze, hanem kiegészítse a másikat. Ruscelliéhez hasonló meghatározásokat adott Luca Contile és – a formai jellemzők alapulvételéhez ragaszkodó Ercole Tassóval vitatkozva – a jezsuita Horatio Montaldo.²⁹

A tartalom és az embléma céljának eltérbe állítása miatt további módosulás figyelhető meg Paolo Aresinél és Nicolas Caussinál, ami már egy újabb meghatározástípus irányába mutat. Itt a feltett szándék, a megközelítés személyhez kötöttsége (conceptio, Aresi), illetőleg a hasznos tanulság és az alkalmas hasonlóság (Caussin) hangsúlyozása az embléma felhasználhatóságának kérdése felé mozdította el a meghatározásokat.³⁰

---

che, essendo l'Impresa, un espressione del Concetto, sotto Simbolo di cose naturali ma dalla propria naturalezza, quasi come col vapore opera il Sole, elevandole da palustri, e troppo bassi segni, ad esprimere il piu ocolto pensiero della superior portione, bisognarebbe che fusse l'huomo un Angelo, accio che potesse a prima vista apprendere, intendere, et acconsentire.” CAPACCIO, Giulio Cesare, *Delle Imprese*. Trattato... In tre Libro diviso. Napoli, 1592. Libro primo 1r–v.

²⁶ SULZER, i. m. 1992. 42.; TYPOTIUS, Jacobus, *Symbola divina et humana*. Praga, 1601–1603.

²⁷ ZINCKGRAF, Julius Wilhelm, *Hundert ethisch-politische Embleme*. Mit den Kupferstichen des Matthaeus Merian. Hrsg. von Arthur HENKEL und Wolfgang WIEMANN. I. *Emblematum ethico-politicorum Centuria*. Faksimile der editio ultima Heidelberg 1664. II. Übersetzungen und Kommentare. Heidelberg, 1986. Itt: II. 24–25. Praefatio.

²⁸ ZINCKGRAF, i. m. 1664. Faksimile 1986. II. 30. Praefatio.

²⁹ RUSCELLI, Girolamo, *Le imprese illustri*... Venetia, 1584. 1–22. A szerző életében megjelent kiadás: Venetia, 1566.; „L'impresa e componimento di figura, e di motto rappresentando virtuoso e magnanimo disegno.” CONTILE, Luca, *Ragionamento sopra la proprietà della imprese, con le particolari degli Accademici Affidati*... Pavia, 1574. 31v.; „Impresia est figura extranea sive naturalis, sive artificialis, et singulare consilium mentis, idoneo similitudinis nexu coniuncta, quatenus habeat vim aptam ad exprimendum quicquid materia potest esse Impresia voluntaria inscriptionis accessione.” MONTALDO, Horatio, *Riposte di Hercole Tasso*... Mediolano [1612]. Vö. DRYSDALL, Denis L., *The Emblem According to the Italian Impresa Theorists*. In *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe: Tradition and Variety*. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference, 13–17 August, 1990. Eds. Alison ADAMS–Antony J. HARPER. Leiden–New York–Köln, 1992. 22–32.

³⁰ „... composto di figura, e di motto, che per mezzo del suo proprio significato a rappresentar con diletto, et efficacemente alcun nostro particolare pensiero vien ordinato...” – „Forse sarà la definitione dell'Impresa, da cui dipender deono tutto le proprietà, e le regole di lei? ma questa e la piu incerta cosa, che vi sia; perche quanti sono gli scrittori d'Imprese, tante sono le definitioni diverse apportate de loro. Fosse la cagioni di lei? la materia, la forma, il fine? ma queste, essendo incerta la definitione non possono esser se non dubbie...” ARESI, Paolo, *Imprese sacre*. Libro primo. Venetia, 1649. 24–25., 11. A mű első kiadása: Verona [1615]; CAUSSIN, Nicolas, *Electorum symbolorum et parabolarum historicarum syntagmata*. Coloniae, 1631. 6b–8b. Első kiadás: Parisiis, 1618.

4. *Összegző definíciók.* A XVI. század végén Joachim Camerarius és Torquato Tasso érzékelve az embléma meghatározhatatlanságát, olyan definíciókat, illetve definíciók sorozatát készítették el, amelyekben poétikai, morfológiai és tartalmi szempontokat egyaránt figyelembe vettek. Camerarius Minoes elméletét fogadta el és fejlesztette tovább. Megfogalmazása szerint: „Admisciimus [...] ex Ciceronis sententia, sit imago magistra et regula vitae humanae.” Ezenkívül más meghatározást is adott, melynél jelezte, hogy saját definícióit is némileg pontatlannak tartja, s a funkcionális megközelítést érzi jogosultnak. Hasonló tanácsalanság tükröződik Tasso három meghatározásából is, melyeket részben korábbi szerzőktől, így például Luca Contilétől vett és szerkesztett át.³¹

A jezsuita Maximilian van der Sandt Minoes, Camerarius és Pontanus alapján határozta meg az emblémát, emellett több negatív, elhatároló jellegű definíciót is megfogalmazott. Filippo Picinelli az egyik utolsó elméletíró, aki törekedett a sajátosan új, összegző megfogalmazásra.³² Picinelli után – mintegy elfogadva az embléma meghatározhatatlanságát – a XVII. század második felének jezsuita szerzői, mint például Bohuslav Balbín, Dominique Bouhours és Claude-François Menestrier, különféle hangsúlyeltolódásokkal már csupán a korábbi definíciókat kontaminálták.³³

Menestrier Tesauro deviza-elméletének hatása³⁴ alatt kidolgozott, átfogó kép- és memóriaelméletbe illesztett meghatározása szerint az embléma a szimbolikus kép egyik típusa, amely a metaforikus kifejezést egyesíti a kép előnyeivel. Fő eleme a kép, s mindenféle kép válhat emblémává, ha ingeniózus és a morális tanítást szolgálja. Meghatározásának sajátossága, hogy a kép elsőbbségét hangsúlyozta a motívóval és az epigrammával szemben. Menestrier szerint az embléma két fő részből áll: a tetszetős kép a szemnek, a megfejtendő rejtett értelem a szellemnek szól. Másutt Pierre L'Abbéval négy, egymással összefüggő részt különböztet meg.³⁵

³¹ CAMERARIUS, Joachim, *Symbolorum et emblematum... Centuria prima...* Noribergae [1593]. A3a-b.; U6., i. m. ... *Centuria altera...* Noribergae, 1595. 2a-4b.; U6., i. m. ... *Centuria tertia...* Noribergae, 1596. a2a-a4a.; Torquato Tasso meghatározásai: „Una espressione, ovvero una significazione del concetto dell'animo, la quale si faccia con immagini simiglianti, et appropriate.” – „L'impresa e significazione di pensiero deliberato intorno a cosa non minuta, non indegna, la quale porti seco difficulta nel eseguire.” – „L'impresa e segno, o Imagine conveniente, e simile a i nobili pensieri dell'animo, e fatti per desiderio d'honore.” TASSO, Torquato, *Dialogo Dell'impresa...* Napoli [1594].

³² SANDT, Maximilian van der, *Theologia symbolica...* Mainz, 1626. 168–171.; PICINELLI, Filippo – ERATH, Augustinus, *Mundus symbolicus*. Coloniae, 1687. *Tractatus Symboli naturam...* c4a-i2a.

³³ BALBÍN, Bohuslav, *Verisimilia humaniorum disciplinarum*. Pragae, 1666. 196–205.; „La Devise est a le bien prendre une metaphore, et une metaphore de proportion, qui represente une objet par un autre avec lequel il a de la ressemblance: de sorte que pour exprimer en langage de devise... Une metaphore de cette espece fait l'essence de la Devise; et c'est par la aussi particulierement qu'on doit juger si les devises sont vraies, ou fausses. Elles sont vraies quand elles contiennent une similitude metaphorique, et qu'elles se peuvent reduire en comparaison: elle sont fausses quand cela leur manque. Car la metaphore est selon les maistres de l'oquence une similitude abregée, et une comparaison en un mot.” BOUHOURS, Dominique, *Les Entretiens d'Ariste et d'Eugene*. Dernière edition. Amsterdam, 1671. 279–280.; MENESTRIER, Claude-François, *La philosophie des images*. Tome I-II. Paris, 1682–1683. I. 1–10.; „Les Devises, sont des peintures ingenieuses, qui sous les proprietés des choses naturelles, ou artificielles et leurs representations accompagnées de quelques mots qui seruent d'ame a ces corps, nous expriment les sentimens Heroiques des personnes illustres.” – „L'Embleme, est une representation symbolique dont l'application ingenieuse expliqué par une sentence ou par quelques vers exprime quelque enseignement Moral, ou scavant.” U6., *L'art des Emblemes*. Lyon, 1662. 11., 16–19.

³⁴ LOACH, Judi, *L'influence de Tesauro sur le Père Menestrier*. In *La France et l'Italie au temps de Mazarin*. Ed. Jean SERROY. Grenoble, 1986. 167–171.

³⁵ MÖSENER, i. m. 1981. 10–11.

5. Új jezsuita törekvések a XVII. század végén. A XVII. század végén a meghatározások „sikertelensége” és az embléma-elmélet iránt lecsökkent érdeklődés feszültségbe került a virágzó jezsuita emblémagyakorlattal. Új, a jezsuita gyakorlatot segítő elmélet hiányát érezte például a *Ratio Studiorum*ot átgondoló és kibővítő Joseph Jouvancy, aki az emblema heroica körében alkotott is, s megpróbálta áthidalni az említett nehézséget. Definícióját kidolgozott elmélet helyett *De ratione discendi et docendi* című művének a filológiáról szóló articulusában fogalmazta meg a humanista elképzelések alapján. Eszerint az emblematika a filológiához tartozó disciplina, s az emblémát az aenigmák körén belül kell elhelyezni („metaphora picta, sive aenigma inversum”).³⁶ Az embléma tehát a rejtvény egy formája, a pictura és a subscriptio létrehozása a tanítás keretébe illeszkedik. Míg a rejtvény többértelmű, s megoldása egy szó, az embléma meghatározott jelentést hordozott, s megfejtése rendszerint egy erkölcsi előírás.³⁷

A XVIII. századi jezsuita emblémaszerzők nem fogadták el Jouvancy elképzelését, de nem hoztak létre új, eredeti elméleteket sem. A XVI–XVII. századi francia, olasz és német elméleteket választékos formában mutatta be például Jacob Boschiuss és Ignatius Weitenauer – anélkül, hogy szükségét érezték volna saját definíció megfogalmazásának. Gabriel Le Jay az embléma metaforikus megközelítéséhez kanyarodott vissza. Franciscus Neumayr volt az utolsó jezsuita elméletíró, akinek emblémaelmélete kimerül a logikai osztályozásokban és fogalmi szembeállításokban.³⁸

A meghatározásoknak ez a rövid áttekintése felhívja a figyelmet a jezsuita elmélet két alapvető jellegzetességére. A humanizmusra visszautaló elemek jelzik az erős kötődést a XVI. századi gyökerekhez, az új összetevők pedig mutatják a változást, ami a XVII. században végbement az emblematika megközelítésében. A meghatározásoknál a jezsuitáknak fontosabbá vált a funkcionális megközelítés, mivel ezzel vélték elméleti szinten indokolni az embléma didaktikus, pedagógiai felhasználását.

Funkciók

A funkciók iránti érzékenység nem állt távol a humanistáktól sem, akik a gondolati tartalmakat a tudásnak megfeleltethető intellektuális szinten kívánták kifejezni. A humanista és a jezsuita emblematika funkciórendszere és -rendje elsősorban a funkciók arányaiban különbözik. Míg Alcianus, Zsámboky, Reusner és Camerarius a funkciókban rejlő ellentétes hatások kiegyensúlyozására, együttes aktivizálására törekedett, a jezsuiták ugyanezeket a funkciókat rendi szempontok szerint rangsorolták. A minősítés fő szempontja, a rendi elvárás, megbontotta a humanista emblematika funkcióinak mellérendelő kapcsolatait. A jezsuita gya-

³⁶ JOUVANCY, Joseph, *De ratione discendi et docendi ex decreto Congregat. Generalis XIV. Francofurti*, 1706. 86–92. Első kiadás: Paris, 1691.

³⁷ MONTAGU, Jennifer, *The Painted Enigma and French Seventeenth-Century Art*. Journal of the Warburg and Courtland Institutes, 31. 1968. 307–335.

³⁸ BOSCHIUS, Jacobus, *Symbolographia*. Augustae Vindelicorum–Dilingae, 1701. 1–72.; WEITENAUER, Ignatius, *Symbolica, Epigrammata, lapidaria*. Libri III. Augustae Vindel. – Friburgi Brisg. 1757.; Uő., *De modo legendi et excerpendi*. Libri II. Augustae Vindelicorum, 1775. 579–584.; LE JAY, Gabriel François, *Bibliotheca Rhetorum...* Tom. II. Paris, 1725. 828–832.; NEUMAYR, Franciscus, *Idea poeasos sive methodica institutio de praeceptis, praxi et usu artis ad ingeniosam culturam...* Ingolstadt, 1751.

korlat térnyerésével a XVI–XVII. század fordulóján felerősödött a humanista, későhumanista hagyomány és a jezsuita szemlélet konfrontációja.

Az emblémák humanista funkciói úgy rendelődtek alá a jezsuita szemléletnek, hogy közben megőrizték korábbi sajátosságaik egy részét.

A funkciók egyensúlyának felbomlását megelőzte az embléma és az impréza jezsuita szembeállítás és egymás alá rendelése. A két kifejezési formát a humanisták még egységben látták. Camerarius szerint például, aki egyaránt készített emblémát és imprézat, az emblémák elsősorban általános morális tartalmakat, az imprézák pedig az egyedit, az emberi személyt bemutató jellegzetességeket fogalmaznak meg. Az emblémák és az imprézák minőségét egyaránt a kifejezésben rejlő ingenium mértéke határozza meg.³⁹ Ezzel szemben például Possevino, Pontanus, Montaldo, Caussin és Moyne az emblema heroicumnak is nevezett impréza, más néven szimbólum elsőbbségét hangsúlyozta. Szerintük a kevésbé elvont, egyedi tartalmak megjelenítésére alkalmas, túlzott intellektuális mondanivalóval nem terhelt impréza az átfogóbb kategória, melynek alárendelték a tulajdonképpeni emblémát.⁴⁰ Ez a megállapítás összhangban volt Loyola Ignácnak az *Exercitia spiritualia*ban kifejtett felfogásával is, amely elvetette az *abundantia scientiae*-t.⁴¹

Alciatus és a humanisták még egységben látták az arst és a cognitiót. Erre utal a már idézett Alciatus-levele az „elegans” kifejezés. Ezzel szemben a jezsuiták a művészi forma és a gondolkodás egysége, kölcsönössége helyett az ars rovására a cognitiót helyezték előtérbe. A „lusus verborum”-mal a gondolkodás formálására törekedtek, és csak ezen belül engedtek teret az arsnak (például Masen).⁴²

Mínoes, Reusner, Camerarius, Torquato Tasso és mások a delectatio, oblectatio funkciót egységben látták az utilitással. Zingref szerint az embléma fő célja az erény kifejtése, a bűn elvetése és a bölcsességre vezetés.⁴³ A gyönyörködtetés-hasznosság kettősségéből a jezsuiták, így például Pontanus, Richeôme, Strada, Pietrasanta és Bouhours a delectatiót a rendi utilitas körén belül helyezték el, Pontanus például a *Floridor* keretszövegeiben kifejtette, azért akar gyönyörködtetni carmenjeivel, hogy az olvasó meditálni tudjon és ebből lelki haszna származzon. Az elsődleges cél a lelki haszon, melyhez a delectatio csupán eszközként szolgál.⁴⁴

Typotius és Picinelli törekedett az aedificatio-doctio (önépítés-tanítás) egyensúlyának megvalósítására. Donatus és Pietrasanta viszont fontosabbnak tartotta a doctiót, a pedagógiai szándékot, és ebből következően az értelmezhetőség kívánalmát. A Camerarius által megfogalmazott elvárás, hogy az emblémák egyszerre felüdítsenek (recreatio), tanítsanak (discentia), s ezzel doctrina ethicát közvetítsenek és elősegítsék a physica contemplatiót,⁴⁵ a jezsuitáknál átalakult, amikor Pontanus és Pietrasanta a recreatiót a tanulás és az admonitio kísérőjelenségévé tette.

³⁹ CAMERARIUS, i. m. *Centuria prima*, A3a–b.; Uő., i. m. *Centuria tertia*, a2a–a4a.

⁴⁰ POSSEVINO, i. m. 1607. 479–480.; PONTANUS, i. m. 1597. 188–190.; MONTALDO, i. m. (1612); CAUSSIN, i. m. 1631. 7a–8b.; MOYNE, Pierre le, *Devises heroïques et morales*, Paris, 1649. 4–5.

⁴¹ LOYOLA Ignác az *Exercitia* bevezetőjében így ír: „... non enim abundantia scientiae, sed sensus et gustus rerum interior desiderium animae explorare solet”. *Sancti Ignatii de Loyola Exercitia spiritualia*. Textus antiquissimi. Ed. I. CALVERAS – C. de DALMASES. Roma, 1969. 142–143.

⁴² MASEN, i. m. 1649. 108–109.

⁴³ ZINGREF, i. m. 1664. Faksimile 1986. II. 24.

⁴⁴ PONTANUS, i. m. 1595. 2a–4a.

⁴⁵ CAMERARIUS, i. m. *Centuria altera* 4a–b.; vö. *Symbola et emblemata von Joachim Camerarius*. Hg. Wolfgang HARMS und Ulla-Britta KUECHEN. Fotom. Nachdr. Ausg. Nürnberg 1590–1605. Graz, 1988. Einführung von W. HARMS u. U.-B. KUECHEN, 19.

A humanisták (például Reusner)⁴⁶ *cultura animi* és *studium virtutis*, s az ezzel párhuzamba állított *utilitas personalis* és *utilitas communis* gondolköréből a jezsuiták (Possevino, Nadal, Pontanus, Richeôme, Sandt, Masen) a *studium virtutis* és az *utilitas communis*-szal hallgatólágosan azonosított popularitást tették fő feladatukká. Masen szerint az *imagines figuratae* az Isten megismerésének és az erkölcsi tökéletesedésnek az eszközei, az emblematika célja a világ teljességének spirituális megragadása exegetikai eszközökkel.⁴⁷

A fentiek függvényében megváltozott a *provocatio-responsio*, az *obscuritas-claritas* humanista együttthatása is. A *provocatio* helyét a jezsuita „ál-kérdésfeltevés” vette át (vö. például Sforza Pallavicino),⁴⁸ melynek szerepe a jezsuita ízlés szerint megfogalmazott válasz (*responsio*) volt. Caussin, Sandt és Masen egyaránt óvott a túlzott obscuritástól, de egészen más hangsúllyal, mint Typtotius és Picinelli. Míg az utóbbiak az *ingeniumot* tették az érthetőség rendezőelvévé, a jezsuiták azt tudatosították, hogy az embléma a popularitas, a közérthetőség igénye miatt nem hordozhat túlságosan rejtett jelentést.

A XVII. század második harmadától a jezsuita emblematikában a funkciók köre nem gyarapodott számottevően. Bohuslav Balbín volt az egyetlen, aki felismerte a kérdés összetettségét. Az embléma-szimbólum elkülönítését Pietrasantára és Masenre hivatkozva fejtette ki, s számba vette a *minden* emblémára jellemző tulajdonságokat.⁴⁹ Ez az árnyaltabb megközelítés a funkciók jezsuita elképzelés szerint kialakított, egy irányba ható rendje mellett lehetőséget biztosított a finomabb megkülönböztetésre. Hasonló törekvés figyelhető meg Menestriernél, aki szerint az embléma elsődleges szerepe a tetszés és *ingeniositas* révén a meggyőzés, valamint az emberi tudás kinyilvánítása, közvetítése és megőrzése, az erkölcsi, politikai és tudós tanítás a képek segítségével.⁵⁰

Érintkező kifejezésformák

Az embléma már a XVI. században nehezen meghatározható műfajnak számított. Érezve a pontosabb megközelítés szükségességét, az elméleti szerzők törekedtek a kifejezésforma elhelyezésére a humanista műfajelmélet tágabb keretei között. Az embléma tematikus közelsége a moralisatiohoz jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a morális tartalmak kifejezésére bevált ún. irodalmi kisformák (*apophtegma*, *exemplum*, *sententia*, *dictum*, *proverbium* stb.) közé felvegyék az emblémát is. Ezt elősegítette az embléma egy másik tulajdonsága, a *collatio* (*similitudo*, *comparatio*), amit a szerzők kivétel nélkül elfogadtak.

Giovio volt az első, aki az *impréziát* és az emblémát a *problemata*, *dilemmata* és *aenigmata* között helyezte el. Ezt átvette tőle Zsámboky, aki a „... *problematis obscuriora et dilemmatis, aenigmatibus aptiora videntur*” értékeléshez hozzáfűzte az *apophtegmatával*, *fabulával*, *exemplummal*, *sententiával*, *historiával* és *pro-*

⁴⁶ REUSNER, Nicolas, *Symbolorum imperatoriorum Classis I, II, III*. Francofurti a. M., 1588. *Classis I. 2a-4b.*, *Classis II. 2a-5b.*

⁴⁷ JÖNS, Dieter Walter, *Das „Sinnen-bild”. Studien zur allegorischen Bildlichkeit bei Andreas Gryphius*. Stuttgart, 1966. 49.; BAUER, i. m. 1986. 479.

⁴⁸ PALLAVICINO, Sforza, *Arte dello stile...* Bologna, 1647. 70-80. A mű első kiadása: Roma, 1646.

⁴⁹ BALBÍN, i. m. 1666. 196-200.; vö. KONEČNÝ, Lubomír, *Bohuslav Balbín a emblematika*. In *Bohuslav Balbín und die Kultur seiner Zeit in Böhmen. Beiträge einer Konferenz des Památník národního písemnictví*. Hg. Z. POKORNÁ und M. SVATOŠ. Köln-Weimar-Wien, 1993. 165-180.

⁵⁰ LOACH, Judi, *Menestrier's Emblem Theory*. *Emblematika*, 2. 1987. 317-336. Itt: 319.

verbiummal való rokonságot.⁵¹ Alciatus emblémáit Minoes az aenigma, anagramma, sententia, adagium, similia, apophtegma és historia körében helyezte el. Ezt a rokonságot egy másik nézőpontból vizsgálva megállapította azt is, hogy az érintkező kifejezési formák egy része (sententia, adagium, similia, apophtegma, historia) forrása, alapanyaga is lehet az emblémának.⁵²

A rokon kifejezésformák változó számú körének kijelölésén (Reusner) és azok egy részének emblematisztikus forrásként történő kezelésén (Camerarius) túl a humanisták közül többen kidolgozták az emblematisztikus kifejezésformák minél szélesebb skáláját. Ezek Ferro d'Rotarijál például emblema, insegna, livrea, arme, cimiero, geroglifo, novescio, afera, impresa. Az elmélet tanácstalanságára utal, hogy a formák jellemző tulajdonságainak körét Ferro d'Rotarij a köztük levő különbségek alapján próbálta meghatározni.⁵³

A jezsuiták részben örökölték, részben tudatosan átvették a humanista elmélet bizonytalanságait, a rendi elvárásrendszer azonban határozottabb állásfoglalásra ösztönözte őket. A humanista műfajelméletben egymás mellé helyezett formák között – a funkciók rangsorolásához hasonlóan – eltérő hangsúlyokat alakítottak ki, s alárendeltségi kapcsolatokat hoztak létre. Possevino a sententia, parabola, aenigma körébe sorolt emblémát még a humanista gyakorlatnak megfelelően, csak a különbségekre utalva különítette el: „sententia porro et Emblema differunt, ut res a verbis. At Parabola, est sermo in ore omnium, Emblema in ore sapientium: Aenigma obscurius est, quam Emblema.”⁵⁴ Ettől eltérően Caussin az emblema, aenigma, parabola, impresa (symbolum), apologus, hieroglyphicum sorból kiemelte a szimbólumot, s a többi formát e gyűjtőkategória alá sorolta be. Ugyanakkor figyelmeztetett az említett formák közötti affinitásra, az elkülönítés nehézségeire és arra, hogy lényegében egyetért a filológus Isaac Casaubonnal, aki szerint semmiféle különbség sincs például az embléma és a szimbólum között, mivel mindkettő collatio.⁵⁵

Caussin nyomán Sandt és a Caussinhoz hasonló elveket valló Pietrasantát követő Masen egyaránt a jezsuita gyakorlat által legkedveltebb szimbólumot fogadta el alapvető, a többi formát magába foglaló kategóriaként. Masen utalt arra is, hogy a gyakorlatban feltételezi az emblema, a symbolum, a hieroglyphica és az aenigma együttes használatát.⁵⁶ Az imago figurata kapcsolatban áll a fabulával és a mitológiával mint narratív szerkezetekkel, az utóbbiakat Masen az előbbi alá rendelte.⁵⁷ A picta-poesis hagyománytól eltávolodó Sandt emblematisztikus teológiája megújítja a figura-fogalmat. A rokon irodalmi kifejezéstárból a szimbólum és a szimbólum mottójának lehetséges forrásként nevezi meg az emblémát, a parabolát, az adagiumot, a proverbiumot, a paroemiát, az aenigmát, a sententiát, a fabulát és a hieroglyphát. Masen ezt a kört az exemplumra és a hieroglyphicára szűkítette. Menestrier szerint az emblémát a tanító cél különíti el a devizától, szimbólumtól és hieroglyphától.⁵⁸

⁵¹ GIOVIO, *i. m.* 1557. 6.; Joannes SAMBUCUS, *Emblemata*. Antverpiac, 1564. Faksimile kiadás. Bp., 1982. 3–7.

⁵² ALCIATUS, *i. m.* cum commentariis Claudii Minois... 1621. LXIII–LXIV.

⁵³ REUSNER, *i. m.* 1588. *Classis II.* 2a–5b.; CAMERARIUS, *i. m.* *Centuria altera* 3a–b.; FERRO d'ROTARIJ, *i. m.* 1623. 295–296.

⁵⁴ POSSEVINO, *i. m.* 1607. 480.

⁵⁵ CAUSSIN, *i. m.* 1631. 6b–8b.

⁵⁶ SANDT, *i. m.* 1626. 75–76.; MASEN, *i. m.* 1681. 542–547.

⁵⁷ BAUER, *i. m.* 1986. 498–508.

⁵⁸ SANDT, *i. m.* 1626. 170–171.; MASEN, *i. m.* 545–547.; MENESTRIER, *i. m.* 1682–1683. I. 1–126.

Mindez mutatja, hogy az irodalmi eszköztárban a jezsuiták sem tudták pontosan elhelyezni az emblematikát. Ennek oka egyrészt a folyamatos kategorizálási szándék, másrészt a humanista elképzelésekhez erősen kötődő, attól elszakadni nem tudó elmélet. A jezsuiták közül egyedül Balbín követett más utat. Balbín felhívta a figyelmet az embléma-szimbólum szétválaszthatatlanságára, valamint arra, hogy az embléma bázisa szélesebb, mint a szimbólumé. Balbín az emblémát nem irodalmi műalkotásként, hanem olyan komparatív funkcióba helyezett szerkezetként kezelte, melyben az ars a képzőművészeti és irodalmi eszközökkel létrehozott részletekben valósul meg. Balbín három, minden emblémára illő jellegzetességet nevezett meg: 1. a megértéshez fel kell fedezni a szerkezetben lévő comparatiót; 2. minden alkalmas arra, hogy belőle embléma készüljön; 3. a nélkülözhetetlen mottó (lemma, inscriptio) akkor jó, ha világos és rövid, s akkor elegáns, ha költői vagy költői mű részlete.⁵⁹

Az elméletírók az emblémára és a vele rokonított kifejezésformákra kidolgozták az elkülönítés eszköztárát is. Ebben az egyes formák tulajdonságai, stilisztikai kategóriák és filozófiai megközelítések találkoztak az elképzelt közönségre utaló motívumokkal. Így például Giovio és nyomában Zsámboky az érintkező formákat az obscuritas foka szerint ítélte meg.⁶⁰ Az obscuritas–claritas fogalompárt Minoes, majd őt követve majdnem mindegyik jezsuita (Possevino, Caussin, Sandt, Masen, Menestrier stb.) felhasználta az elkülönítésre. Camerarius az embléma alapvető sajátosságával, a similitudo módjával és mikéntjével tett különbséget, s Torquato Tasso, Caussin, Masen is alkalmazta ezt az elképzelést. Masen szerint az embléma és a szimbólum abban is különbözik, hogy az embléma a similitudót képi metonymiával, a szimbólum pedig a lemmában elrejtett nem figurális, értelmi úton fejezi ki.⁶¹

A kifejezésformákban lévő értelem (ratio) Sandtnál, a sensibilitas foka Pallavicinónál vált az elkülönítés eszközévé. Possevino és nyomában több jezsuita használta a különbségtétel eszközeként az elképzelt közönséget. Ezek a vélemények azt mutatják, hogy az emblémát a tanult, bölcs embereknek, a szimbólumot a nem túlságosan magas szintű tudás birtokosainak, a parabolát, exemplumot és proverbiumot pedig mindenkinek szánták.⁶²

A poétikai embléma-meghatározások iránti elégedetlenség tükröződött azokban az elképzelésekben, amelyek a similitudo mellett az embléma másik, általánosan elfogadott tulajdonságával, az argutiával közeledtek az emblémához. Ezt a kérdést csak egészen röviden érintjük. Zsámboky például három vonással jellemezte az emblémát: tecta, arguta, iocunda. Pontanus szerint két dolog díszíti, a brevitás és az argutia.⁶³ Sandt, Pietrasanta és L'Abbé az embléma epigrammatikus explicatiójához kötötte a találót, elmés kifejezés követelményét.⁶⁴ Pietrasanta, aki a gyakorlatból következtetett arra, hogy az explicatio epigrammán kívül más forma is lehet, nem utalt arra, hogy az argutia követelménye ezekre is vonatkozna.

Masen Arisztotelész metafora-elképzelése által inspirált epigrammaelméletében kifejtette az embléma–epigrammára vonatkozó nézetét is. Az argutiális epig-

⁵⁹ BALBÍN, *i. m.* 1666. 196–205.

⁶⁰ GIOVIO, *i. m.* 1557. 6–7.; Joannes SAMBUCUS, *i. m.* 1564. Faksimile 1982. 3–7.

⁶¹ CAMERARIUS, *i. m.* *Centuria altera* 110b–111a.; MASEN, *i. m.* 1681. 4–10.

⁶² SANDT, *i. m.* 1626. 170–171.; PALLAVICINO, *i. m.* 1647. 72–73.; POSSEVINO, *i. m.* 1607. 480.

⁶³ Joannes SAMBUCUS, *i. m.* 1564. Faksimile 1982. 4.; PONTANUS, *i. m.* 1597. 190.

⁶⁴ SANDT, *i. m.* 1626. 169–170.; PIETRASANTA, *i. m.* 1634. 11–12.; L'ABBÉ, *i. m.* 1664. 429–430. Vö. MENESTRIER, *i. m.* 1682–1683. I. 43–44., 65–67.

rammának („argutiae epigrammaticae”) két formája van: az egyik a „cum emblemate, seu pictura iunctum”, a másik a kép nélküli. A „picta et emblematica poësis”-hez kötődő argutia elegánssá, elevenné és frissé teszi az emblémát. Tesaurusnál, aki elsőként tett kísérletet az emblematicus inventio alávetésére általános retorikai szabályoknak, az argutia az embléma tulajdonságából önálló kifejezőmóddá alakult át. Az „argutezze” körébe sorolta többek között az olyan emblémákat is, amelyekben az ábrázolt tárgyak valami másra utalnak. Az argutia egyik formája az emblematicus (szimbolikus) argutia, melynek fő rendező elve a metaforikus közléstől elvárt ingenium.⁶⁵

Emblémakészítési szabályok

A XVI. század közepétől általánossá vált az embléma hármas tagolása inscriptióra (lemma), picturára (figura, imago) és subscriptióra (explicatio, verba). A részek közti kapcsolat minél pontosabb kifejezésének igénye azonban már a humanistáknál különféle allegorizáló megfogalmazásokat eredményezett (például verba: anima; pictura: corpus). Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy bár a definíciók és a funkcionális körülhatárolások sokszínűek és szerzőnként is különböznek, az emblematicus formák határait szabályokkal kell kijelölni. A szabályrendszer kialakítását ösztönözte még a könnyebb érthetőség igénye, az elmélet és a gyakorlat elkülönülése, valamint a gyakorlat befolyásolásának szándéka.

Alciatus és nyomában például Zsámboky még csak ajánlasként határozta meg a később explicatiónak nevezett rész műfaját: az embléma más is lehet, de lehetőleg epigramma legyen, mert ennek jellegzetességei jól megfelelnek az emblémának.⁶⁶ Giovio volt az első, aki imprézaelmélete keretében pontokba foglalta elvárásait. Ezek: 1. a lélek (inscriptio) és a test (pictura) kiegyensúlyozott viszonya; 2. közepes érthetőség; 3. az embléma akkor gyönyörködtet legjobban, ha a pictura forrásai a csillagok, az elemek vagy az élőlények, nem pedig mesterséges dolgok és eszközök; 4. a kép soha ne ábrázolja az emberi alakot vagy a test részeit; 5. a latin mottó legyen rövid, de ne legyen érthetetlen, s nyelvileg foglaljon össze úgy, hogy az összeállítás örömet váltson ki. Giovio öt szabálya jelentősen befolyásolta az emblematika további fejlődését: többen változatlanul elfogadták (például Ruscelli), mások viszont utaltak rá vagy vitába szálltak vele.⁶⁷

A Giovio-féle szabályoktól részben eltért Minoes elképzelése. Minoes átvette a test–lélek metaforát, de nála a szabályok keretei tágabbak, a megkötések kevésbé szigorúak, mint Gioviónál. Elsődleges szerepük nem a korlátozás, hanem az, hogy a kialakított szerkezetek valóban emblémák, szimbólumok, s ne pedig alle-

⁶⁵ MASEN, *i. m.* 1649. 1–5., 79–80.; TESAURO, *i. m.* 1654. 21.

⁶⁶ Joannes SAMBUCUS, *i. m.* 1564. Fakszimile 1982. 4–7.

⁶⁷ „Prima giusta proportione d'anima et di corpo; Seconda, ch'ella non sia oscura di forte, c'habbia misterio della Sibilla per interprete a volerla intendere; ne tanto chiara, ch'ogni plebeo l'intenda; Terza, che sopra tutto habbia bella vista, lacqual si fa riuscire molto allegra, entrandovi stelle, soli Lune, fuoco, acqua, arbori verdeggianti, instrumenti mecanici, animali bizzari, et uccelli fantastichi. Quarta non ricerca alcuna forma humana. Quinta richiede il motto, che e l'anima del corpo, et vuole essere communemente d'una lingua diversa dall'Idioma di colui, che fa l'impresa, per che il sentimento sia alquanto piu coperto: vuole anco esse breve, ma non tanto, che si faccia dubbioso; di sorte che di due e tre parole quadra benissimo; eccetto se fusse in forma di verso, o interno, o spezzato; Et per dichiarare queste conditioni, diremo, che la sopradetta anima et corpo s'intende per il motto, o per il soggetto; et si stima che mancando o il soggetto all'anima, o l'anima al soggetto, l'impresa non riesca perfetta.” GIOVIO, *i. m.* 1557. 6.; RUSCELLI, *i. m.* 1584. 1–22.; VÖ. MËNESTRIER, *i. m.* 1682–1683. I. 1–19.; SULZER, *i. m.* 1992. 117–118.

góriák legyenek. Minoes szerint a kompozíció rövid legyen és tartalmas, hasonlítson a példabeszédhez és jusson benne érvényre a hasonlóság. Minoes kísérletet tett a különböző szimbólum-típusok leírására, részeik jellemzésére, s a vélt antik forrásokra való visszavezetéssel irodalmi értéket tulajdonított az embléma műfajának.⁶⁸

A XVII. századi későhumanista és jezsuita szabályok vagy Giovio alapján kidolgozott pontokból állnak (például E. Tasso, Donatus, Masen, Picinelli, L'Abbé) vagy pedig inkább csak általános útmutatót adnak a gyakorlat számára (például Pietrasanta, Balbín). Az utilitas-elvű jezsuita gyakorlattal és elmélettel összeütközésbe került Ercole Tasso szabályai részletesebbek Giovio elképzelésénél, de elsősorban csak a mottóra és a képre vonatkoznak. Eszerint 1. a mottó legyen rövid, kevés szóból álljon; 2. a kompozícióban semmi ne legyen túláradó, felesleges, de ne is hiányozzék belőle semmi; 3. a szöveges részt népnyelven vagy latinul fogalmazzák meg; 4. a hasonlóság a különféle ismertetőjegyek által váljon felismerhetővé; 5. az embléma ne tartalmazzon céljával ellentétes vonást; 6. az értelme megfejtendő legyen; 7. az egy kompozícióhoz tartozó figurák száma ne legyen több kettőnél; 8. a kép (figura) gyönyörködtessen; 9. a kép színek és külön szavak nélkül is felismerhető legyen; 10. a képen ábrázolt cselekvés legyen elsajátítható és ne legyen erkölcstelen; 11. az értelmet kifejező dolog tulajdonságát és természetét a befogadó ismerje vagy arról a szerző adjon külön felvilágosítást.⁶⁹

Még ennél is differenciáltabb szabályokat alakított ki Alexander Donatus, amikor kidolgozta az emblémára és a szimbólumra, valamint ezek képi és szöveges részére vonatkozó előírásokat. A jezsuita túlszabályozási törekvések tipikus példaként értékelhető elképzelései tükrözik egyrészt a könnyebben érthető formák iránti igényt, másrészt a törekvést a meghatározások minél pontosabb rögzítésére. Legfontosabb szerinte az imago, az epigramma és a mottó egysége. A mottó helye a kép közvetlen környezetében van, dokumentálnia kell az emblémát, s nyelvileg alkalmasnak kell lennie arra, hogy az epigramma (explicatio) címe is legyen. A mottóval kapcsolatos elvárást a „monent, docent, argute tamen more Epigrammatum” formában rögzítette. Az embléma-imagóra csupán egyetlen előírást adott: mindez lehet forrása, amit az, aki látja, meg tud érteni, azaz a természetes és mesterséges dolgok éppúgy, mint a természet és a történelem.

Ettől részben eltértek Donatus szimbólumkészítési szabályai. Itt alapvető a similitudo követelménye. A szimbólum imago részével kapcsolatban előírta, hogy 1. méltó legyen a megtekintésre; ne legyen ismeretlen; természetes és mesterséges dolgok egyaránt alkothatják; 2. a természetes dolgok közül az embert és az emberi testet ki kell iktatni; 3. a kép akkor erőteljesebb, ha a természetből származik; 4. a részek összekapcsolása ne adjon alkalmat csodálkozásra; 5. a kép ne legyen teljesen magától értetődő; 6. egy vagy több motívumot szabad összeötvözni; 7. a képhez szöveg kapcsolódik. A szimbólum szöveges részéhez előírta, hogy 1. nyelve a görögön és a latinon kívül lehet a köznyelv is; lehet idézet; s akkor éri el célját, ha rövid, tömör és szórakoztató; 2. kötődnie kell a képhez, azzal együtt alkot hasonlóságot; 3. a képet csak jelzi és kiemeli, de nem fejt ki; 4. a szimbólum legyen értelmezhető, s ennek érdekében a kép fölé lehet írni azt, amit ábrázolni kívánt.⁷⁰ Ezekben a szabályokban az elődök (például Giovio, E. Tasso) ismeretén kívül tükröződik a gyakorlat figyelembevétele is.

⁶⁸ ALCIATUS, *i. m.* cum commentariis Claudii Minois... 1621. LX–LXI.; BAUER, *i. m.* 1986. 465.

⁶⁹ TASSO, *i. m.* 1612.; Vö. FERRO d'ROTARII, *i. m.* 1623. 7.; MENESTRIER, *i. m.* 1682–1683. I. 26–29.

Másen miközben megfogalmazza a különböző emblématípusok konstrukciós elveit és a XVI–XVII. századi gyűjtemények kiértékelésével rendszerezi az emblematika megjelenési formáit, a rejtett, konvencionálistól eltérő értelmezéseket és eljárásokat részesíti előnyben.⁷¹ Az explicatio-epigramma szabályait egyhelyütt Minoeshez hasonlóan, viszonylag tág keretek között jelölte ki: az epigramma legyen rövid, kompozíciója kötött és formája meghatározott. Másutt aprólékos regulákat dolgozott ki a szimbólum forrásaira. Így például az imago egyaránt ábrázolhat természeti tárgyat, emberi alkotást, a természetes vagy a mesterséges dolgokhoz hasonlítható, a dolgok lényegét kifejező elképzelést (például géniuszok), hieroglyphát, metaforikusan értelmezhető eszközt (például cithara – concordia) vagy exemplumszerűen felfogható jelenetet.⁷²

Az aprólékosan kidolgozott szabályok rendszerét részesítette előnyben Picinelli is. Műve részben kompendium, s szabályai magukon viselik az összegző, másokra visszautaló elképzelések hatását. Picinelli szerint a lemma feladata az embléma egybefoglalása. Funkciójával ellentétben, hogy teljes sententia vagy adagium legyen. Az a lemma jó, amelyik igazat mond, örök igazságokat juttat az ember eszébe. A rövidség és a túlzott rejtettségtől való tartózkodás követelménye mellett a lemma erejét növeli, ha metaforikus közlés, aequivocatio vagy értelmes szójáték alkotja. Tiltja viszont, hogy a lemma amphibologicum, hiperbolicum, metafora, epitheton vagy vulgáris kifejezés legyen. Akkor hat igazán, ha egyes szám első vagy harmadik személyben szólal meg. Picinelli mindenekelőtt a monosyllabus típusú lemmák alkalmazását javasolta.⁷³

Picinelli több szabályt alkotott a gyakorlat alapján, ami jelzi, hogy az elméletírók saját és elődeik elképzelésain kívül figyelembe vették a gyakorlatot is. Ugyanez megfigyelhető Pierre L'Abbénál, aki nyolc reguláját részben saját munkássága alapján szerkesztette meg. Eszerint 1. a szimbólum képből és mottóból áll; 2. az imagót úgy kell megalkotni, hogy az ne tűnjön emblémának vagy aenigmának; 3. értelmes legyen; 4. a kép nem ábrázolhat egész emberi testet, de annak részei felhasználhatók; 5. a mottó legyen hemistichium; 6. a kép és a mottó együtt alkosson allegóriát, s ne nevezze meg az ábrázolni kívánt dolgot; 7. a kompozíció eredeti legyen, s értelmezés nélkül is felismerhető; 8. a képhez és a mottóhoz epigramma járulhat, ami magyarázza a szimbólumot. Ebben az explicatióban több értelemnek kell lennie, mint a szimbólumban.⁷⁴

A részletesen kidolgozott tételes előírások a gyakorlatban nehezen ismerhetők fel közvetlenül, mivel a gyakorlati céllal dolgozó emblémaszerzők általában nem hivatkoztak és kevés figyelmet fordítottak az elméletírók szabályaira. Az emblé-

⁷⁰ DONATUS, i. m. 1631. 376–388.

⁷¹ BAUER, i. m. 1986. 470–471.

⁷² MASEN, i. m. 1649. 2–7.; Uő., i. m. 1681. 4–8.

⁷³ PICINELLI – ERATH, i. m. 1687. *Tractatus Symboli naturam...* c4a–i2a.

⁷⁴ „I. Symbolum pictura et lemmate constat, seu ut loquitur vulgus corpore et anima. II. Pictura ut plurimum simplex esse debet non composita, ne emblema esse videatur, aut aenigma. III. Erudita esse debet, non cuique obvia, neque tamen adeo tecta ut interprete egeat. IV. Corpus humanum integrum pictura esse non potest, pars corporis, oculos, cor, manus tolerari potest. V. Lemma Hemistichium esse debet non versus integer, desumi potest a Poeta aliquo, vel de novo cudi. VI. Et pictura et lemma ita allegorica esse debent, ut neque personam nomen cuius sunt signa, neque se appellent invicem. VII. Totum opus adeo nativum esse debet ut ipso fere aspectu rem designet, et sine interprete. VIII. Additur aliquando Symbolo Epigramma ut illud explicet, atque haec explicatio aliquando plus ingenii quam Symbolum habet, et saepe plus laudis, extraneum est tamen hoc Epigramma, et Symbolum supponit magis quam facit.” L'ABBÉ, i. m. 1664. 429–430.

mahagyomány vizsgálata azt mutatja, hogy az elméletek kevésbé hatottak a gyakorlatra, mint a gyakorlat az elméletre. A tágabban értelmezhető szabályokat megfogalmazó, Mínoesre visszautaló jezsuiták kevesebben voltak, mint a tételes regulákat követő szerzők. Ennek fő oka, hogy azok az elméletírók, akik, mint például Pietrasanta és Balbín, a szabályokban teret biztosítottak a gyakorlatnak, felismerték az elméletek érvényességének korlátait.

Pietrasanta igyekezett felszabadítani a gyakorlatot az elméleti kötöttségek alól: kizárólagos módon semmit sem írt elő, s több lehetőséget mutatott be. Az explicatióról például azt írta, hogy nem tartja kötelezőnek az epigramma formát, s nem látja értelmét a metrumra vonatkozó előírásoknak.⁷⁵ Balbín nyolc pontos szabálysorozata nagyjából általánosan elfogadott előírásokból áll. Mint a 7. pontban kifejtette, a leírtakon kívül mást nem tanácsos előírni, mert az csak korlátozná az emblémakészítést. A lemma megalkotásánál vagy kiválasztásánál az óhajto mód (optativus) használatát ajánlotta. A legtökéletesebb szimbólum szerinte a képen és a mottón kívül explicatiót is tartalmaz, melyben a szerző kifejti gondolatait.⁷⁶

Míndez mutatja, hogy a XVII. század végére sem alakult ki egységes, több szerző által is elfogadott szabályrendszer. A szabályok nem voltak fölöslegesek, annak ellenére, hogy a gyakorlat nem sokat merített belőlük, mivel így is elősegítették az emblematika differenciálódását.

Összegzés

Az első elméleti megjegyzések az emblémáról a XVI. század első harmadában egy időben születtek a műfaj kialakulásával és az imprézák irodalmivá válásával. A XVII. század első felében az emblémaelméletben is megfigyelhető a középkori hagyományok megerősödése az ellenreformáció következtében. A század közepén lényegében lezárult az emblematikus műformák fejlődése. A retorika ekkor fokozott mértékben törekedett normatív kompozíciós szabályok felállítására, az osztályozásra és az érintkező műfajokkal való kapcsolatok meghatározására, s az emblémaelméletnek a jezsuiták a retorikával egyenrangú helyet kívántak biztosítani az oktatásban.⁷⁷ A XVII. század végén, a XVIII. század elején az emblémák kategorizálása, számbavétele nyomán az emblémaelmélet súlypontja áthelyeződött az egyetemi szférába disszertációk, disputációk és bevezetések formájában, majd a XVIII. század közepén megszakadt az emblémaelmélet hagyománya.⁷⁸

A jezsuiták akkor figyeltek fel az emblematikára, amikor annak fénykora már elmúlóban volt. Az embléma mint a humanista műfajelméletbe ágyazott irodalmi kifejezésforma egyszerre több és kevesebb volt annál, mint amit a jezsuiták igényeltek. A humanisták által létrehozott és vonzóvá tett műfaj a jezsuita elméletben az imitatio és az innovatio kettős vonzásában formálódott. A jezsuiták mintegy két évszázadon át próbálták követni a humanista teljesítményt, miközben szabadon nyúltek a hagyományhoz, adaptálták azt, s a rendi célokkal összhangban a skolasztika és a humanista tudás kettős vonzásában átalakították, „korszerűsítették”.

A vizsgálat tükrében módosításra szorul a korábbi megállapítás, amely szerint jelentős jezsuita emblémaelméleti írások csak a XVII. század második felében jelentek meg.⁷⁹ Az viszont beigazolódott, hogy a jezsuita elméletírók elsősorban

⁷⁵ PIETRASANTA, *i. m.* 1634. 159–162.

⁷⁶ BALBÍN, *i. m.* 1666. 202–205.

⁷⁷ BAUER, *i. m.* 1986. 466.

⁷⁸ SULZER, *i. m.* 1992. 226–230.

összegzők és definiálók voltak, s csak ritkán jelentkeztek újító elképzelésekkel.⁷⁹ Tudatában voltak, hogy a jezsuita emblematikusok az elsődleges morális, didaktikus cél miatt kevésbé törődtek az elméleti megfontolásokkal és az előírásokkal. A jezsuita elméletek jelzik az emblémafogalom terminológiai ellentmondásait, ugyanakkor a meghatározásokat a jezsuiták gyakran az emblémapéldák és alkotórészeik gyűjtésével, osztályozásával kombinálták.⁸⁰ A jezsuitáknál a hieroglyphica mint forrásvidék eltűnik, míg az impréza megmarad, s a kezdeti realizmus-sal és ezoterikus vonásokkal szemben az allegorikus értelmezés és a világosság kívánalma lép előtérbe. Jelentős újítást hozott a jezsuita hagyományban az ún. argutiális embléma születése és az ezzel kapcsolatos reflexiók, ezt követően azonban a jezsuitáknál nem találkozunk alapvetően új elméleti megjegyzésekkel.

Ebben a dolgozatban csak rövid áttekintésre vállalkozhattunk. Már ennyiből is nyilvánvaló azonban, hogy szoros kapcsolat alakult ki a humanista hagyomány és a jezsuita elképzelések között. Az elméletek több szálon, bonyolult rendszer keretében kapcsolódtak egymáshoz. A jezsuita elméletíróknál alapvetően három összetevőt fedezhetünk fel: 1. a humanista, késő-humanista retorikai elméletek és az arisztotelészi poétika sajátos recepcióját; 2. az emblémakincs alapos ismeretét; 3. a rendi elvárások messzemenő figyelembevételét. Ezek az összetevők együttesen odavezettek, hogy a humanista elmélet több ponton átalakult, arányai, hangsúlyai megváltoztak.

Kétségtelen, hogy ez a folyamat elszegényítette a humanista emblémahagyományt. Ez a megállapítás azonban csak az egyik része a valóságnak, mivel a jezsuiták révén a humanista emblematika tovább élt és hatott a rendi elgondolásokhoz igazítva. Motívumai a korábbinál jóval szélesebb körben váltak ismertté, miközben az irodalmi, művészi igényű humanista kifejezésvilág a funkcionálisan meghatározott kifejezési formává alakult át.⁸² A jezsuita irodalomelmélet két központi fogalma, az utilitas és a dignitas jelentős elmozdulást hozott az allegorizálás felé. Az emblematika a jezsuitáknál a humanistákhoz hasonlóan divatjelenség volt. Mintegy száz évvel túlélte azt, s az elmélettől támogatva jelentősen meghosszabbította a humanista kifejezésvilág utóéletét.

⁷⁹ BREIDENBACH, Heribert, *Der Emblematiker Jeremias Drexel S. J. (1581 bis 1638). Mit einer Einführung in die Jesuitenemblemantik und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher*, Diss. Phil. University of Illinois. Urbana, 1970. 124.

⁸⁰ BREIDENBACH, i. m. 1970. 69.

⁸¹ RUSSEL, Daniel, *The Emblem and Device in France*. Lexington, Kentucky 1985. 18–19.; DIMLER, G. Richard, *Jesuitische Emblembücher. Zum Forschungsstand*. In *Sinnbild-Bildsinn. Emblembücher der Stadtbibliothek Trier. Katalogbuch zur Ausstellung*. Red. Michael SCHUNK. Trier, 1991. 170.

⁸² KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, *Jezsuita szentek emblematikus életrajzai a XVII–XVIII. században*. Előadás-kézirat az „Emblem Studies. The State of the Art” címmel, 1995. VI. 7–11. között Wrocławban megrendezett nemzetközi konferencián.